

HANS SCHOOTS

GROOTSE GEDACHTEN

**EXTREMEN IN DEMOCRATISCH
NEDERLAND 1918–2019**

Boom – Amsterdam

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een financiële bijdrage van het Ten Hagen Fonds.

het cultuurfonds

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem

Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

Omslagbeeld: Armando, Fahne 1980/81, maat 225x175 cm, privécollectie.

© Armando c/o Pictoright Amsterdam 2023

© 2024 Hans Schoots | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van artikel 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 2444 465 6

NUR 680

www.boom.nl

INHOUD

- 1 ■ Twee hoeraatjes voor de democratie 7
- 2 ■ Troelstra's revolutie en links in de jaren twintig 15
- 3 ■ Antidemocraten en vroeg fascisme 43
- 4 ■ Nederlands fascisme en nationaalsocialisme in de jaren dertig 55
- 5 ■ Socialisme en revolutie in de jaren dertig 79
- 6 ■ 1945 en later: naweeën en Koude Oorlog 97
- 7 ■ Provo in moderne tijden 125
- 8 ■ Jaren zeventig: revoluties die niet doorgingen 145
- 9 ■ Massa's in beweging 175
- 10 ■ Schaadt het niet, dan baat het niet 203
- 11 ■ Ver rechts en het migratiedilemma 217
- 12 ■ Nederland na 9/11 235
- 13 ■ Cultuurstrijd in de jaren tien 253
- 14 ■ De open samenleving en haar vijanden 279

Verantwoording 297

Noten 305

Literatuur 336

Archieven en andere vindplaatsen 354

Illustratieverantwoording 357

Afkortingen 359

Personenregister 363

Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij
in Nederland.

Op Rooden Dinsdag

17 SEPTEMBER a.s.

gaan alle georganiseerde arbeiders

NAAR DEN HAAG

om te demonstreeren voor den Arbeiderseisch:

HET ALGEMEEN KIESRECHT
voor Mannen en Vrouwen.

Op voor de verovering van het
onmisbare politieke wapen in den klassenstrijd!

1

TWEE HOERAATJES VOOR DE DEMOCRATIE

■ Nederland werd in 1918 ‘juist op tijd’ een echte democratie, schreef historicus Cees Fasseur. ‘Ongetwijfeld had de toekomst van Nederland er anders uitgezien, wanneer in de zomer van 1918 geen verkiezingen waren gehouden op grondslag van het algemeen mannenkiesrecht.’¹ Dit was een jaar tevoren ingevoerd, terwijl het algemeen vrouwenkiesrecht in voorbereiding was en in 1919 met een grote meerderheid door de Tweede Kamer werd aangenomen. In Europa woedden revoluties, in Nederland bleef het bij een zeer bescheiden poging.

Deze democratie had een lange voorgeschiedenis. In de zeventiende eeuw bestond in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een voor die tijd grote spreiding van macht en invloed op het bestuur. De jaren 1798, 1815 en 1848 komen vervolgens in aanmerking als beginpunt van de moderne democratie. Maar er zit veel waars in de opvatting van Fasseur: pas met de invoering van het algemeen kiesrecht was de democratie volwaardig, al hield de democratische mentaliteit ook daarna niet bij iedereen gelijke tred. Nederland kreeg in 1918 in ieder geval een politiek bestel dat tegen een stootje kon. In de afgelopen honderd jaar is de democratie er nooit echt aan het wankelen gebracht, behalve in 1940-1945, tijdens de bezetting van het land door een Duits rechts-extremistisch terreurregime.

Democratie betekent hier een bestel van individuele vrijheid binnen een gemeenschap die ook plichten kent, dat is gebaseerd op representatieve parlementaire democratie, de scheiding der machten en de rechtsstaat. Maatschappelijke kwesties worden

er benaderd in een streven om tot gemeenschappelijke oplossingen te komen, ook al is het in grote felheid en zullen er steeds conflicten en tegengestelde belangen zijn. Meerderheden beslissen er, maar met bescherming van de rechten van minderheden. Niet in de laatste plaats dienen overheden er open te staan voor de noden van alle burgers, tot aan de rand van het democratische stelsel, in de wetenschap dat daarachter wel een grens ligt. De democratie zal slecht functioneren wanneer er niet ook een mentaliteit, een geesteshouding mee is verbonden. Wanneer die er is, vormt de democratie een bezielde verband, de basis voor een samenleving die meer is dan een opeenhoping van individuen.

De democratie van nu geeft een bedding aan het menselijk tekort. Ze steunt op het inzicht dat de mens noch de maatschappij ooit perfect is geweest of zal zijn. Ze schept binnen de beperkingen van het leven ruimte voor maatschappelijke verbetering en zelfcorrectie in een open samenleving die op de tast, zonder allesweterij maar vol goede moed en naar beste vermogen voorwaarts gaat. Niet meer en niet minder. Hiermee staat de democratie tot in haar diepste wezen tegenover het extremisme, dat zuiverheid wil afdwingen en dat denkt gebreken, bestaand of niet, met wortel en tak te moeten uitroeien, zo nodig door massamoord.

Extremisme

Dit boek gaat over radicalisme en extremisme in Nederland. Deze begrippen worden hier alleen gebruikt in hun Nederlandse context. Wat ze voor eventuele omstandigheden in Mongolië of Ecuador betekenen, speelt geen rol. Een logische vraag is: radicaal of extreem ten opzichte van wat? In de Nederlandse verhoudingen is dat: ten opzichte van het democratische bestel. De Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) hanteerde eind 2022 de volgende definitie van extremisme:

- Het *actief* nastreven en/of ondersteunen van diepingrijpende veranderingen in de samenleving die een gevaar kunnen op-

leveren voor (het voortbestaan van) de democratische rechtsorde, eventueel met het hanteren van ondemocratische methodes die afbreuk kunnen doen aan het functioneren van de democratische rechtsorde.

In 2023 werd dit:

- Het uit ideologische motieven bereid zijn om niet-gewelddadige en/of gewelddadige activiteiten te verrichten die de democratische rechtsorde ondermijnen.²

Beide laten vrij veel ruimte voor interpretatie. In dit boek ligt meer nadruk op het verschil tussen degenen die alleen extremistische denkbeelden koesteren en zij die praktische stappen nemen om het bestel omver te gooien of de werking ervan te ondermijnen, met name door zaken als bedreiging, intimidatie of geweld, of het oproepen daartoe. Extremisme is in Nederland een bepaalde houding tegenover de democratie. Hierbij maakt het in beginsel weinig uit of opposanten verlangen naar een rechtse raszuivere natie, naar alleenheerschappij door religieuze fundamentalisten, naar de socialistische revolutie, naar een anarchistische omwenteling of naar de maatschappelijke toepassing van nog een andere heilsleer. Extremisme kent naast ver uit elkaar liggende ideologieën ook algemene kenmerken. Een geval apart in de hier besproken eeuw waren de mensen die in zekere periode luid ‘Jullie rechtsorde is de onze niet’ riepen en het bestel hartgrondig afwezen, maar verder weinig gedachten hadden over hoe ervan af te komen. Onderwijl bracht deze gevarieerde beweging veel geweld voort dat deels tot doel had de werking van de democratie te dwarsbomen en in dat opzicht extremistisch was.

Het onderscheid tussen ‘radicaal’ en ‘extremistisch’ is in dit boek essentieel. Wie verstrekkende veranderingen nastreeft binnen de democratie kun je radicaal noemen. Wie zich tegen de democratie zelf keert is extremist. Omdat ze tegelijk ook overeenkomsten hebben, worden hier tevens de termen ‘ver rechts’ en ‘ver links’ gehanteerd, die beide omvatten.³ En wie zich steeds

verder naar het uiterste toe beweegt radicaliseert. Daar zal een democratische samenleving mee moeten dealen, want zolang er democratie is, zullen er radicalisme en extremisme zijn. Een belangrijke vraag in dit boek is dan ook hoe hier als maatschappij mee om te gaan.

De relatie tussen extremisme en geweld lijkt tamelijk eenvoudig. De Nederlandse nationaalsocialisten hadden de afschaffing van de democratie vanaf het begin in hun programma staan en marcheerden ver voor de Tweede Wereldoorlog al in hun uniformen over straat om hun standpunt kracht bij te zetten. De Nederlandse communisten verklaarden luid en duidelijk dat er een revolutie onder hun leiding moest komen waarbij geweld welhaast onvermijdelijk was, waarna er bovendien een dictatuur van het proletariaat zou worden ingesteld die het evenmin kon stellen zonder zeer hardhandig optreden.

Maar wat wanneer een partij of beweging de democratie langs 'legale' weg wil afschaffen? Daar zijn tenslotte succesvolle voorbeelden van. Benito Mussolini in Italië, Adolf Hitler in Duitsland, Vladimir Poetin in Rusland, Recep Tayyip Erdoğan in Turkije en anderen kwamen langs democratische weg aan de macht en schaften de democratie vervolgens af of stelden er steeds grotere beperkingen aan. Bij Hitler en Mussolini kan eigenlijk alleen formeel van een legale overgang worden gesproken. Aan Hitlers machtsovername gingen jaren van bedreiging, intimidatie en grootschalig straatgeweld door omvangrijke paramilitaire organisaties vooraf. De boodschap hiervan was ondubbelzinnig. Temeer omdat al bij voorbaat ook het geweld tegen allerlei zogenaamde vijanden werd geïdealiseerd dat in de toekomstige heilstaat nog zou volgen. Hitler eenmaal in het zadel, kon niet meer via democratische procedures worden verwijderd. Mede geïnspireerd door dit voorbeeld hield leider Anton Mussert van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in Nederland lang vol dat hij alleen langs legale weg aan de macht wilde komen.

De opvatting van Churchill

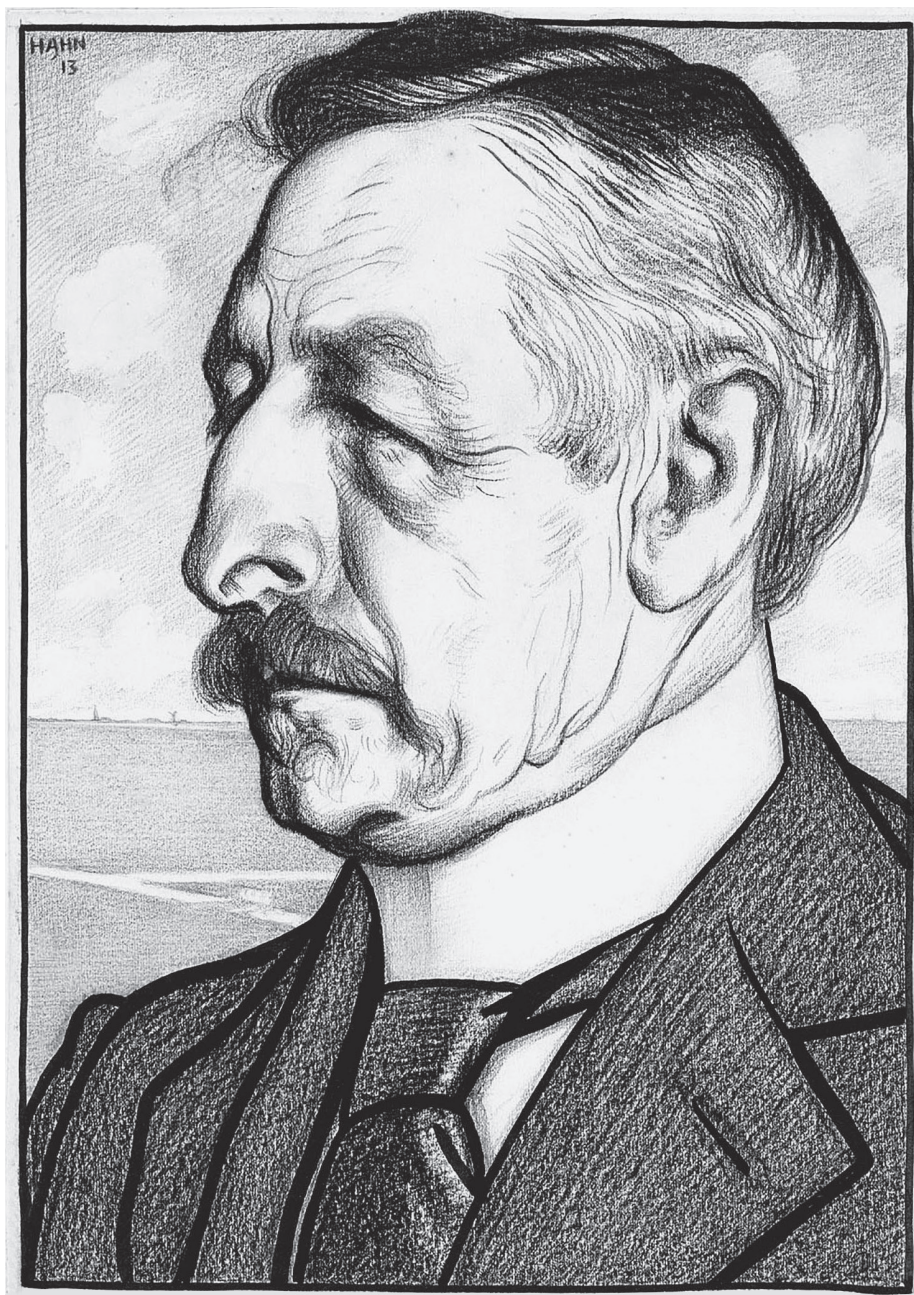
Over democratie en met name over pogingen tot legale afschaffing ervan heeft de jurist, rechtsfilosoof en latere Leidse hoogleraar Bastiaan Rijpkema zeer behartenswaardige dingen te zeggen in zijn boek *Weerbare democratie*. Rijpkema's stelling is dat één recht niet hoort te bestaan in een democratie, namelijk het recht om een einde aan de democratie te maken. Een cruciale eigenschap van dit stelsel is immers dat het zichzelf kan corrigeren, dat de burgers er verantwoording kunnen eisen van overheden en van mening kunnen veranderen of op hun schreden kunnen terugkeren wanneer ze dat nodig vinden. Die mogelijkheden worden afgesneden wanneer de democratie wordt afgeschaft – gezien de ervaringen in de twintigste eeuw vaak voor (vele) decennia waarin de bevolking geen stem meer heeft. Een weerbare democratie mag dan ook zelfs een meerderheid niet toestaan dat deze zichzelf onmondig maakt, aldus Rijpkema. Hier is tegen ingebracht dat zo de democratie wordt beperkt. Dat de redenering iets paradoxaals heeft, valt niet te ontkennen, maar het maatschappelijke debat over de samenleving zelf moet voortgezet kunnen worden en dat is bepalend.

Terecht vindt Rijpkema dat de democratie als een positief stelsel verdedigd moet worden en hij doet dit met verve. Waar hij wat weinig oog voor heeft, is dat ze juist superieur is doordat ze de menselijke gebreken erkent en een plek geeft in plaats van ze te ontkennen en te willen vernietigen. Zo vindt hij dat de Britse premier Winston Churchill de democratie geen goede dienst heeft bewezen met zijn beroemde uitspraak dat democratie de slechtste vorm van bestuur is op alle andere na.⁴ Churchill zei, en dit blijft het enige citaat in dit boek in het Engels:

- Many forms of Government have been tried, and will be tried in this world of sin and woe. No one pretends that democracy is perfect or all-wise. Indeed it has been said that democracy is the worst form of Government except for all those other forms that have been tried from time to time...⁵

Rijkema onderschat de enorme wervende kracht die juist van deze erkenning uit kan gaan tegenover dictaturen, theocratieën en andere dwangsystemen die stevast zijn gebaseerd op de eis van perfectie en zuiverheid, die ze zo nodig met alle middelen wensen te realiseren. De Britse schrijver E.M. Forster formuleerde het nog korter in de titel van een van zijn essaybundels: *Two Cheers for Democracy*, twee hoeraatjes voor de democratie.⁶ Gebreken erkennen, inclusief de feilbaarheid van het systeem, is wel een reden temeer om een risico in de gaten te houden: wanprestatie van de overheid kan zo ver gaan dat burgers het vertrouwen in de democratie verliezen, ook zonder dat er een aansprekend alternatief wordt geboden.

Gedurende de afgelopen eeuw hebben de uitersten in Nederland zich in steeds andere vorm gemanifesteerd. Er zijn perioden geweest waarin, alles relatief, de grootste bedreiging uitging van rechts-extremisten en andere waarin zij van jihadisme of extreemlinks kwam. De volgende hoofdstukken schetsen de ontwikkeling vanaf 1918, door de tijd heen, in de hoop enkele algemenere lijnen te kunnen trekken.

Portret Pieter Jelles Troelstra door Albert Hahn

2

TROELSTRA'S REVOLUTIE EN LINKS IN DE JAREN TWINTIG

■ Het jaar 1918 begon in Nederland met een ploffe. De bedoeling was een grote knal, maar die kwam er niet. Op 27 januari werd een aanslag gepleegd op een volgestouwd kruithuis, een munitiedepot van het Nederlandse leger tussen Sloterdijk en Halfweg, ten westen van Amsterdam. Vijf jongemannen leidden een lang lont door een opengemaakt dakraam naar brandbaar materiaal dat ze op de zolder van het gebouwtje hadden neergelegd. De schade in de omgeving zou enorm zijn geweest, wanneer hun zelf gefabriceerde lont niet voortijdig was uitgedoofd. De daders waren, zo wist het weekblad *Het Leven* van 5 februari, jongelui 'wier hoofd op hol gebracht was door de onzinnige praatjes welke op de vergaderingen der anarchistische en antimilitaristische propagandaclubs ten beste gegeven worden, kwajongens die te druk de bioscopen, met hun gevaarlijke sensaties, naliepen'.

Deze kwajongens hadden uit hetzelfde depot eerst de nodige plofstoffen meegenomen voor een nog te plegen aanslag op de Amsterdamse Beurs, hét bolwerk van het Nederlandse kapitalisme. De vijf waren de Amsterdamse handwerkslieden Willem Holt-haus (18 jaar), Jan Remein (17), Frederik van de Wal (17), Herman Veltman (20) en Albert Mell (23). Ze waren respectievelijk elektricien, metaaldraaiër, timmerman, fotograaf en boekdrukker.¹ Tot de aanslag op de Beurs kwam het niet: na het kruithuis werden de vijf per ongeluk gevat. Ze verklaarden te strijden tegen het militarisme en bleken lid te zijn van de Sociaal-Anarchistische Jongeren Organisatie (SAJO), een federatie van groepen in enkele

steden, die als de meest radicale in het gevarieerde anarchistische wereldje gold:

- Omdat wij niet aan deze maatschappij willen ten ondergaan, moet deze maatschappij aan ons ten ondergaan.²

De SAJO stond nog het dichtst bij de sociaal-anarchisten van de oude voorman Ferdinand Domela Nieuwenhuis en zijn *De Vrije Socialist*. Dit blad schamperde na de mislukte aanslag vooral over de verontwaardigde reactie van de parlementaire Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. Was SDAP-voorzitter Willem Vliegen in zijn jonge jaren soms niet zelf met revolvers in de weer geweest? 35 jaar eerder, dat wel. En had de sociaaldemocratische fractievoorzitter Pieter Jelles Troelstra in Friesland in het verleden niet zelfs proefnemingen met dynamiet gedaan? Het verhaal over Vliegen klopte, dat over Troelstra niet.³ De aanslagplegers kregen vrijheidsstraffen van zes tot twaalf maanden en Holthaus overleed in januari 1919 in de gevangenis. De communistische krant *De Tribune* beweerde meteen dat het moord was, maar *De Vrije Socialist* had betere contacten en berichtte dat Holthaus aan tbc was overleden.⁴ Over de diepere beweegredenen van het vijftal vertelt de geschiedenis weinig. Waren het alleen maar rauwdouwers of leefden ze in de onthechte hogere sferen van ‘paardebloemrevolutionairen’,⁵ waar antimilitarisme en utopisme net zo thuis hoorden als rein leven, geheelonthouding en vegetarisme?

In 1904 had Domela Nieuwenhuis de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (IAMV) opgericht. Domela, de lutherse predikant die van zijn geloof was gevallen, behoorde tot de leiders van de oude beweging van negentiende-eeuwse revolutionaire socialisten van voor de SDAP.⁶ Deze in 1894 opgerichte partij was hem te gematigd en van lieverlee werd hij anarchist. In de IAMV werkten de zwaar verdeelde linkse splintergroeperingen bij uitzondering gebroederlijk samen. Tijdens en na de rampzalige Eerste Wereldoorlog, waarin Nederland neutraal bleef, hadden ze met hun radicale antimilitarisme vrij veel succes, zoals ook organisaties van gematigder geestverwanten op grote sympathie mochten rekenen.⁷ Sommige kopstukken van de IAMV waren